

ОНИМНА ЛЕММА

У статті проаналізовано змістовне наповнення терміну лемма. Порівняно значення терміну в лексикографічній (інваріантна коренева морфема) та психолінгвістичній (лексичний концепт) традиціях. Зроблено аналіз психолінгвістичних підходів до процесу лематизації, де виявлено два аспекти тлумачення: 1) лемма містить фонетичну і синтаксичну інформацію та 2) лемма містить фонетичну і лексичну інформацію. При аналізі даних асоціативного експерименту багато відповідей було лемматизовано, тобто виявлено єдиний онімний концепт, який висловлено різними варіантами. Для зручності аналізу подібних явищ запропоновано термін онімна лемма, яка є інваріантним онімним концептом, що виражено двома чи більше мовленнєвими або письмними варіантами.

Ключові слова: лемма, онімна лемма, психолінгвістика.

В статье проанализировано смысловое наполнение термина лемма. Было проведено сравнение терминов в лексикографическом (инвариантная корневая морфема) и психолингвистическом (лексический концепт) аспектах. В психолингвистическом подходе выявлено два подхода к пониманию процесса лемматизации: 1) лемма вмещает в себя фонетическую и синтаксическую информацию и 2) лемма вмещает фонетическую и лексическую информацию. При анализе данных ассоциативного эксперимента многие реакции лемматизировались, т.е. один и тот же онимный концепт выражался разными вариантами. Для удобства анализа таких явлений предложен термин онимная лемма, которая является инвариантным онимным концептом, выраженным двумя и более речевыми или письменными вариантами.

Ключевые слова: лемма, онимная лемма, психолингвистика.

The article dwells on the analysis of the meaning of the term lemma. Various approaches to the lemmatization process are discussed: the notion of lemma in lexicology is an invariant stem and in psycholinguistics is a lexical concept. In psycholinguistics there exist two understandings of lemmatization: 1) lemma combines phonetic and syntactic information and 2) lemma combines phonetic and lexical information. During the analysis of the data of associative onomastic experiment a lot of responses were lemmatized, i.e. the same onomastic concept was expressed in different variants. For the convenience of analysis a term onymic lemma is introduced, which is invariant onomastic concept, conveyed in two or more spoken or written variants.

Key words: lemma, onymic lemma, psycholinguistics.

Під час аналізу даних асоціативного ономастичного експерименту [1] ми звернули увагу на те, що респонденти відображають один і той же онімний концепт синонімічними власними назвами або їх варіантами, чи то розмовними, чи то писемними. Так, на стимул *Великдень* було отримано, серед апелятивних та онімних реакцій респондентів, власну назву *Ісус* 3 рази та один раз *Ісус Христос*, що є одним і тим же пропріальним концептом. Іноді траплялися і варіанти, де була зміна імені за суміжністю (серед реакцій на стимул *Холодна Війна* були реакції *США* та *Америка*), або помилково написана інша літера.

У нашій статті ми послуговуємося терміном лемма (lemma), який був уведений у науковий обіг Кемпеном та його колегами у 80-х роках [2, 3]. У нашому дослідженні ми використовуємо транслітераційний варіант. На думку У. Левелта, лемми активізуються фрагментами повідомлення [4:198], що нами уявляється як початок процесу вербалізації лексеми.

У лексикографічній традиції лемму трактують як інваріантну корневу морфему [5:32], а при складанні довідників та словників як форму, яка представляє всі морфологічні варіанти одного слова [6:130]. Подальші наукові студії розширили та розгалужили наповнення терміна лемма. Так, серед тлумачень можна знайти таке: лемма — “найменш значуща форма слова” [7:148]. Наприклад, кореневі морфеми англ. *run, ran* є леммою до *run* та лексеми *матір, мати, матуся, матінка* і їх відмінкові форми є однією леммою *мати*. Лемма може вміщувати у собі будь-які поняття “від морфем до ідіом, це одиниця ідеального лексикону мови” [8:96].

Разом із розвитком комп’ютерної лінгвістики та психолінгвістики, цей термін перейшов до термінологічного інвентарю цих дисциплін. Леммою є гіпотетична абстрактна ментальна репрезентація слова [9:66], та є проміжковим ступенем його реалізації у мовленні, який є виводом мовленнєвої інформації [10:421], тим ланцюжком, де ментальний лексикон перетворюється на мовлення, варіативність втілення лексичних результатів, що зумовлює непостійну природу лемми. Дослідник Еванс у своїх студіях ставить знак рівності між леммою та лексичним концептом [11:197], що, на нашу думку, має рацію, адже якщо за загальною думкою лемма містить у собі семантичну та синтаксичну інформацію, то вона займає велику частину концепту.

Лемма відрізняється від лексем тим, що лемма відіграє важливу роль у процесі продукування мовлення, є, так би мовити, сировинним матеріалом, у той час як лексема є його результатом. Добра

лексикалізація є виведенням чітко однієї лемми, яка покриває хоча би частину майбутнього вислову, більша кількість лемм може викликати помилки або зрощення слів [11:215]. Отже, лемма має бути однією для одного концепту, у той же час може мати значну кількість варіацій у мові у межах реалізації концептуального шару.

Фактично лемми є тими структурами, на яких організовано лексикон [12:76], вони є своєрідними константами, витоками та ресурсами, на відміну від динамічного мовлення. Такі конструкти є своєрідною концептуальною картотекою, яка існує у стислому вигляді для зручності оперування. У виведенні лемми з пам’яті концепт-адресат (goalconcept) визволяє лемму з пам’яті, яка є репрезентацією синтаксичних характеристик слова, ключових для його місця у реченні [13:323]. На сьогодні зроблено комп’ютерну модель продукування мовлення *WEAVER++*, яка працює покровоко: лемми обираються для лексичних концептів, морфеми для лемм, сегменти для морфем та програми складів для сегментів, що промовляють по складах.

Частина дослідників наголошує на тому, що найважливішими компонентами лемми є значення та синтаксичні зв’язки, а не фонологія [14:63; 15:132]. За такою думкою лемма містить вихідні дані щодо роду, числа, місця в реченні, узгодження тощо. Інші [16:497; 17:211] наголошують на тому, що найважливішою функцією є семантичні властивості та значення. Витяг лемм із ментального лексикону, який також реалізує притаманний кожній леммі морфо-фонологічний код, стає переходом із “семантичної/синтаксичної” системи до “фонологічної/фонетичної”. Кожного разу, як будь-яке слово або інша лінгвістична структура чується, читається або використовується, вузол (який становлять лемма як значення слова та лексема як форма слова) у довгостроковій пам’яті нервової системи стає більш активним [18:378], саме витяг із пам’яті ініціює помилки, описки або перехід на іншу лемму.

У всіх вище зазначених дослідженнях йшла мова про процес руху від ментального лексикону до усного мовлення, щодо експериментів з письмовим відтворенням концептів, то ми на цей час не володіємо такою інформацією.

У результаті у письмовому мовленні з’являються недомовки, описки, адже ментальна мова значно компактніша від тієї, що використовується для зовнішнього спілкування. З іншої сторони, ми отримуємо у пам’яті певний вірець, канонічну форму слова [19:10]. Що стосується власних назв, то ми також маємо певний концепт у

нашому ментальному лексиконі, і водночас ми можемо знати синонімічні назви або створювати розмовні варіанти. До того ж часто створюються прізвиська не тільки для людей, а й для інших речей та явищ, гра слів для вираження нашого задуму. Однак все одно ми прочитуємо витоки, тобто маємо певні вихідні дані, основу, яка допомагає нам у розпізнаванні онімних концептів, чи у зворотному процесі: створенні нових лексичних онімних конструктів. Таким чином, якщо існують леми для апелювативів, то мають бути і онімні лемми, які вміщують не лише усі парадигматичні форми пропріонімів, а й синоніми (оказіональні, стилістичні), малапроізви, своєрідні “індивідуальні назви”, тобто ті слова, якими людина позначає концепт для себе.

Також сюди ми відносимо різноманітні культурні артефакти, які вміщують у собі “цитати... рімейки, інсценізації та екранізації літературних творів... ілюстрації до літературних, релігійних, історичних та інших сюжетів” [20:34]. Вони дуже поширені, їх легко впізнати навіть за умови нечіткого відтворення, наприклад у нашому експерименті реакція *Antwerpen* не була відкинута як неіснуючий феномен, а розпізнана як місто *Antwerpen*. Таке трапляється тому, що орфографія є менш автоматизованою навичкою, ніж розпізнавання та продукування слів [21:223]. При розпізнаванні слова людина використовує певні структури, на думку Дж. Мортонна, цим займається логоген [22:165], який бере інформацію від лінгвістичних стимулів, накопичує її і відповідає за межу доступності лексеми. В онімних леммах межа доступу досить висока, що спричиняє розбіжності в написанні, тлумаченні, появи народної етимології. При аналізі даних вільного асоціативного експерименту ми лише приблизно окреслюємо онімну лемму, не завжди у власній назві є єдиний варіант написання та єдино можлива офіційна форма.

Автор даної роботи знаходився з обох боків експерименту: і як дослідник, і як учасник експерименту. Ми не намагаємося стверджувати абсолютну об’єктивність наших спостережень, все ж треба зазначити, що, знаходячись у ситуації експерименту, не замислюємося, чи правильно ми пишемо або чи повністю, досконало ми наводимо цитату. Лише аналізуючи постфактум, ми згадуємо, що мали б написати по-іншому, також відтворюємо у пам’яті енциклопедичну інформацію. На думку Д. Кристала, лемма прояснює “можливість активації правильної лемми з неправильною фонетичною або морфологічною формою” [23:273], але інтенція мовця залишається зрозумілою для адресата. Стимулами в анкеті експерименту були хрононіми, як відо-

мі, так і зовсім локальні. Хрононім — це власне ім’я певних відрізків часу, подій історично й культурно значущих для певного етносу [1:57].

Так, у нашому експерименті на стимул *День Гемінгвея* було вказано реакцію *Кіліманджаро*, хоча у творчому добутку письменника такого твору немає, є “*Сніги Кіліманджаро*”. Однак від цього реакція не стає помилковою, незрозумілою або недійсною. Багато людей скажуть повну назву твору, розпізнають її, активізують та відтворять потрібну онімну лемму. “Лемма викликається, коли досягається збіг між будь-яким концептом та концептуальним визначенням цієї лемми” [24:119]. Це і є онімна лемма, відображення глибинної структури мови “для себе”, мовленнєве віддзеркалення індивідуального фрейму. Ролью лемми в ментальному лексиконі є базовий рівень. Дослідник Б. Баарс [25:383] наголошує на тому, що лемми є абстрактним конструктом, попри всю їх значущість для теоретичного та практичного дослідження. Виходячи з вище зазначеного онімна лемма є штучним юнітом, її визначити можна лише приблизно. Онімну лемму, виявлену нами вданих асоціативного експерименту, ми будемо позначати *, на кшталт того, як позначають експериментувані словоформи індоевропейської мови.

На стимул *Церемонія нагородження Нобелівських лауреатів* було отримано дуже багато реакцій, де в основі лежить лемма Барак Обама: *Обама* 2 рази, *Барак Обама*, декілька україномовних респондентів вирішили написати ім’я політика англійською мовою: *BarackObama*, *Obama* — *Премія миру* (?!), *Obama*. Всього реакцій 6, але всі вони репрезентують одну лемму, дещо змінену, але все одно її досить легко ідентифікувати. Також серед відгуків інформантів були *Нобелівська премія*, *Нобелівська церемонія*, *Нобель*, *Норвегія*, у *Стокгольмі*, *шведи*. Деякі з них є вірними та загальноприйнятими, інші вказують на помилковість, немає Нобелівської церемонії, є церемонія нагородження Нобелівських лауреатів, ця реакція є розмовним варіантом лемми.

В асоціативних даних стимулу *Друге прииєстя* існують реакції *Страшний Суд*, *Суд*, *Судний день*, які ми інтерпретуємо як прояв єдиної лемми. Також доволі багато варіацій лемми Ісус Христос: *Ісус* 4 рази, *друге прибуття Ісуса Христа*, *І. Христос*, *Ісус повернеться*, *Ісус Христос*, *Христа народові*, *Христос*. До того ж, на нашу думку, у лемму *Ісус Христос можна додати реакцію *Месія* 4, як синонімічну власну назву, та *Бог* 3.

Першими серед реакцій були “*Зоряні війни*” 8 реакцій, які виявилися, мабуть, за спорідненістю теми — космос. Далі реакції на

стимул *2001: Космічна Одиссея* проявилися дуже широко: частина давньогрецької міфології (*Гомер 3, Одиссей 3*) та частина давньоримської (*Іліада, Улісс*). Як відомо, Улісс є відповідником Одиссея у давньогрецькій міфології та є запозиченням, його культурним віддзеркаленням. Чи можливо власні назви Улісс та Одиссей вважати двома подібними вербалізаціями однієї онімної лемми? На нашу думку, так, адже ми звертаємо увагу на глибинний рівень, концепт, а тут він той самий.

Термінологічна одиниця онімна лемма допоможе не тільки при аналізі та систематизації даних асоціативних експериментів, а й при зберіганні, сортуванні інформації в українському корпусі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Неклесова В. Ю. Когнітивна природа власних назв на позначення часу : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.15 / Неклесова Валерія Юрївна. — Одеса, 2010. — 239 с.
2. Kempen G., Hoenkamp E. An incremental procedural grammar for sentence formulation / G. Kempen, E. Hoenkamp // *Cognitive Science*. — 1987. — № 11. — P. 201—258.
3. Kempen G., Huijbers P. The lexicalization process in sentence production and naming: Indirect election of words / G. Kempen, P. Huijbers // *Cognition*. — 1983. — № 14. — P. 185-209.
4. Levelt W. J. M. *Speaking : From Intention to Articulation* / Levelt W. J. M. — London : A Bradford Book, 1998. — 546 p.
5. Hippiisley A. *Lexical Analysis* / A. Hippiisley // *Handbook of Natural Language Processing*. — [2nd ed.]. — [Eds. N. Indurkha and F. J. Damerau], — Taylor and Francis Group, LLC., 2010. - P. 31-58.
6. Traill E. L. *Diccionario bdsico de Ingiistica* / Traill E. L., Avila A. V., Pinal G. E. B. — Mexico : Universidad Nacional Autónoma de Mexico, Instituto de Investigaciones Filológicas, Centro de Lingiistica Hispanica "Juan M. Lope Blanch", 2005. — 283 p.
7. Trask R. L. *Language and Linguistics: the Key Concepts* / Trask R. L. — [2nd ed.]. — New York : Routledge, 2007. — 370 p.
8. Cruse A. *A Glossary of Semantics and Pragmatics* / A. Cruse. — Edinburgh : Edinburgh University Press, 2006. — 198p.
9. Aitchison J. *A Glossary of Language and Mind* / J. Aitchison. — Oxford, New York: Oxford University Press Inc., 2003. — 131 p.
10. Harley T. *The Psychology of Language: From Data to Theory* / Harley T. — [2nd ed.]. — Hove and New York : Taylor and Francis e-Library, 2005. — 562 p.
11. Evans V. *Evolution of Semantics* / V. Evans // *Concise encyclopedia of philosophy of language and linguistics volume*. — [Eds. A. Barber and R. J. Stainton], — Amsterdam: Elsevier Ltd., 2010. - P. 196-204.
12. Aronoff M. *Language : Between Words and Grammar* / M. Aronoff // *The Mental Lexicon : Core Perspectives*. — Amsterdam : Elsevier, 2007. — P. 55—79.
13. Roelofs A. *From Popper to Lakatos: A Case for Cumulative Computational Modeling* / A. Roelofs // *Twenty-first century psycholinguistics: four cornerstones*. — Lawrence Erlbaum Associates, Inc., 2005. — P. 313—330.
14. Ferreira F., Engelhardt P. *Syntax and Production* / F. Ferreira, P. Engelhardt // *Handbook of Psycholinguistics*. — [2nd edition.]. — [Eds. M. J. Traxler and M. A. Gernsbacher], — New York: Elsevier Inc., 2006. — P. 61-91.
15. Sommer W., Hohlfeld A. *Overlapping Tasks Methodology as a Tool for Investigating Language Perception* / W. Sommer, A. Hohlfeld // *Brain Research in Language*. — Springer Science+Business Media, LLC., 2008. — P. 125-152.
16. Bachman P., Cannott D. *Cognitive and Neuroscience Aspects of Thought Disorder* / P. Bachman, D. Cannott // *The Cambridge Handbook of Thinking and Reasoning*. — Cambridge University Press, 2005. — P. 493-527.
17. Vigliocco G., Hartsuiker R. J. *Maximal Input and Feedback in Production and Comprehension* / G. Vigliocco, R. J. Hartsuiker // *Twenty-first century psycholinguistics : four cornerstones*. — Lawrence Erlbaum Associates, Inc., 2005. — P. 209-228.
18. Menn L. *Child Language, Aphasia, and General Psycholinguistics* / Menn L. // *Cross- linguistic Approaches to the Psychology of Language*. — Taylor & Francis Group, LLC, 2009. - P. 375-388.
19. Baker P. *A Glossary of Corpus Linguistics* / Baker P., Hardie A., Mcenery T. — Edinburgh : Edinburgh University Press Ltd., 2006. — 187 p.
20. Флиер А. Я. Артефакт культурный / А. Я. Флиер // *Культурология XX век: Энциклопедия*, под ред. Ж. М. Арутюновой. — Санкт Петербург: Университетская книга, 1998. - Т. 1. - С. 34-35.
21. Sandra D. *Skills and Representations in Learning to Spell and in Experienced Spellers* / D. Sandra // *The Mental Lexicon : Core Perspectives*. — Amsterdam : Elsevier, 2007. — P. 207-227.
22. Morton J. *Interaction of Information in Word Recognition* / J. Morton // *Psychological Review*. - 1969. - Vbl. 76. - № 2. - P. 165-178.
23. Crystal D. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics* / D. Crystal. — [6th ed.]. — Hong Kong : Blackwell Publishing, 2008. — 530 p.
24. Valentine T. *The Cognitive Psychology of Proper Names* / Valentine T., Brennen T., Bred- art S. — New York : Taylor and Francis e-Library, 2002. — 206 p.
25. Baars B. J. *Cognition, brain, and consciousness: introduction to cognitive neuroscience* / B. J. Baars. — 2nd ed. — Amsterdam : Elsevier Ltd., 2010. — 653 p.

Стаття надійшла до редакції 04.10.13